

Рашка област у југословенској држави 1918–1941*

АПСТРАКТУМ: У раду се даје преглед друштвено-економског стања и проблема у Рашкој области за време Краљевине Југославије: недостатак савремених путева и комуникација, привредна и друштвена неразвијеност и запостављеност ове области од стране државног руководства, на шта су указивали истакнути интелектуалци – професори, адвокати, посланици, новинари и други појединци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Рашка област (Санџак), административна припадност, избори, становништво, судство, тужилаштво, правобранилаштво, финансијске управе

ПОЉОПРИВРЕДНО-ШУМАРСКЕ УСТАНОВЕ биле су малобројне: Дирекција шума у Сарајеву са шумском управом у Пријепољу и Дирекција шума у Скопљу са шумским управама у Новом Пазару, Беранама, Андријевици, Бијелом Пољу, Пријепољу и Пљевљима; воћни расадници у Новој Вароши, Пријепољу, Прибоју, Пљевљима, Бијелом Пољу, Сјеници и Новом Пазару. На унапређењу пољопривреде и шумарства радили су срески аграрни и ветеринарски референти. Забележено је да ветеринаре до четврте деценије XX века нису имали нововарошки, бјелопољски, штавички и прибојски срез, па су ове послове повремено обављали ветеринари из суседних места.

Државне институције и њихове испоставе биле су смештене у државним и бановинским зградама. У овим зградама радили су органи унутрашњих послова, правде, грађевина, просвете, социјалне политике и др.

Срез берански је имао 10 државних зграда и ниједну бановинску; Срез бјелопољски 2 државне зграде; Срез милешевски 8 државних зграда; Срез

---

* Први део рада објављен је у *Архиву*, часопису Архива Србије и Црне Горе, бр.1–2, 2007, 90–107.

дежевски 13 државних и 2 бановинске зграде; Срез нововарошки 6 државних зграда и Срез пљеваљски 7 државних зграда.

САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ у Рашкој области биле су крајње неповољне. За време турске управе робу су преносили коњски каравани. Аустро-Угарска је за своје војне и трговачке потребе изградила путеве Металка–Пљевља и Пљевља–Пријепоље и започела трасирање железничке пруге Вишеград–Косовска Митровица. Није било путева Пљевља–Бијело Поље, Пријепоље–Бијело Поље–Беране, Пљевља–Жабљак и савремених превозних средстава. Народ овог краја, иако економски заостао, у погледу националне свести био је на завидној висини. Оно што га је највише болело било је то што је осећао да је потпуно запостављен и одсечен од света, посебно зими. Цела Рашка област је била без саобраћајне везе са Црном Гором, изузев пута Беране–Андријевица. А без путева није било експлоатације неотворених шума, рудног богатства, благовременог увоза жита и извоза сточних и пољопривредних производа, привредног, просветног и културног напретка и хватања прикључка са развијеним деловима земље.

У тако неповољној ситуацији разговарало се и писало о изградњи Јадранске железничке пруге и лицитирао њен правац: Београд–Вишеград–Бар или правац од Метохије преко Берана до Подгорице и мора. На овој основи је закључен па поништен Блеров зајам а да на самој прузи није ништа рађено. Предност је дата правцима према Дубровнику, Плочама и Сплиту. Писало се и о могућности изградње пруге и пута Фоча–Пљевља–Бијело Поље, али и тај план није остварен.

После ових покушаја (1925) приступило се изградњи државног пута бр. 27 Пљевља–Никшић. Изградњу пута подржао је краљ Александар I Карађорђевић када је боравио у Црној Гори. Он је одобрио да се изгради пут Шавник–Пљевља и мост на реци Тари (крак од Никшића до Шавника био је изграђен). Предност је дата „хајдучком прелазу на Левер Тари између Бобова и Премћана“. Пут је рађен у фазама, а потпуно је завршен 1935. После завршетка државног пута бр. 27 Пљевља–Жабљак–Шавник изграђен је мост на реци Тари код Будечевице, којим су Црна Гора и Приморје, односно Зетска бановина, саобраћајно повезани са унутрашњости земље. Пројектант у то време највећег и најлепшег „моста лепотице у тарским стијенама“, дужине 370 м, ширине 5,5 м и висине 150 м, био је проф. др Мијат Тројановић. У исто време рађена је и деоница државног пута Рудо–Пљевља у дужини од 7.582 метра.

Од изузетне важности била је изградња деонице државног пута Бијело Поље–Беране који је повезивао Црну Гору са Рашком области, а преко Пљеваља ове крајеве са Босном и Херцеговином и Србијом. Деоница је изграђена од 1. јуна од 15. септембра 1929, а трошкови изградње износили су 10 милиона ондашњих динара.²

---

² АЈ-62-1168.

У периоду 1929–1935. реконструисан је и изграђен државни пут Пријепоље–Бијело Поље, који је коштао 600.000 динара по једном километру. Приликом изградње овог пута са десне стране реке Лима, радило се и на пројектовању железничке пруге. Пошто су се трасе ове две саобраћајнице у знатној мери поклапале, као и због недостатка финансијских средстава, Министарство грађевина дало је предност изградњи пута. Пред Други светски рат (1940) приступило се проширењу улице Краља Петра у Бијелом Пољу у дужини од 462 метра, ради проласка аутомобила кроз град, на путу Пријепоље–Бијело Поље–Беране. Истовремено је рађен крак од Бијелог Поља до Пљеваља.

У току изградње путева урађени су мост преко реке Лима код Рудог, на државном путу Рудо–Пљевља, 400 м узводно од старог дотрајалог моста (отвор моста 150 м); мост преко Калуђерске реке, такође на државном путу Рудо–Пљевља (отвор моста 36 м); мост преко Лима код Пријепоља и мост на Лиму код Берана.

Надлежна Грађевинска дирекција у Крушевцу је међу важнијим путевима изграђеним за време Краљевине Југославије навела путеве: Пљевља–Жабљак–Шавник; Рудо–Пљевља; Колашин–Мојковац; Беране–Бијело Поље. Сви путеви у Краљевини Југославији били су сврстани у три категорије. У прву категорију – државни путеви у Зетској бановини сврстано је 11 путева, међу којима су били: Рашка–Нови Пазар–Сјеница–Пријепоље–Пљевља–Ђурђевића Тара–Шавник–Никшић–Осјечица–Вилуси–Требиње, у дужини 305,418 км; Пријепоље–Прибој у дужини 30,22 км и Рудо–Пљевља у дужини 48 км. У бановинске путеве – категорија другог реда, спадали су путеви: Бијело Поље–Слијепец Мост–Шаховићи–Пљевља–Метаљка; Бијело Поље–Пријепоље у дужини 47 км; Нови Пазар–Бањска; Бијело Поље–Сјеница–Нови Пазар и Беране–Рожај–Нови Пазар. Остали путеви спадали су у трећу категорију – локални путеви.

У Зетској бановини током 1931. године било је свега 593 возила са моторном снагом: 342 путничка, 56 аутобуса, 115 теретних аутомобила, 79 мотоцикала и 279 бицикала. У Рашкој области возила са моторном снагом било је још мање. Званично су биле регистроване следеће аутобуске линије: Нови Пазар–Сјеница–Рашка–Митровица; Беране–Андријевица; Андријевица–Пећ; Нови Пазар–Рашка–Краљево.³

У Рашкој области између два светска рата готово да није било железничког саобраћаја. Постојала је само пруга од Прибоја до Увца, у дужини од 5 км, са железничким станицама у ова два места. Размишљало се о изградњи пруге Увац–Пријепоље–Бијело Поље и даље до Берана и Пећи, као и о другом краку од Берана до Колашина, Подгорице и Котора.

---

³ *Југославија на техничком пољу 1919–1929*, уредио инж. Рајко Кушевић, Удружење југословенских инжењера и техничара, Београд 1930.

АГРАРНА РЕФОРМА. Решавање аграрног питања у Европи и Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца после Првог светског рата отпочело је због револуционарних покрета у Русији и тежње државног врха да се на демократски начин уреде аграрни односи на селу где је живело 9/10 становништва. Већина земљишта у Јужној Србији припадала је бившим господарима – читлук сахибијама (агама и беговима). Земљорадници који су обрађивали земљу и на њој живели до 1912. године били су у тешком политичком и економском положају. Политички су представљали рају која није имала готово никаква права, а економски су били до максимума експлоатисани од ага и бегова који су се издавали за господаре. Сваке године су давали господарима уговорени део приноса, који се кретао до половине укупног рода. Били су дужни да чине господарима и друге услуге и да им обављају разне послове: обрађују тзв. парастурна (особна) агинска имања без надокнаде, да подижу чардаке за летовање бившим господарима и станове за субаше. Најтеже је било што је „господар“ могао увек чифчију да отера са имања а да за то никоме не одговара. Тек са политичким ослобођењем могло је доћи до социјалног ослобођења. Стога је аграрна реформа у Краљевству СХС била нужна из политичких, економских и социјалних разлога.

Ради смиревања друштвено-економских прилика у земљи регент Александар Карађорђевић је у Прокламацији од 6. јануара 1919. и Престоној беседи приликом отварања Привременог народног представништва 16. марта 1919. обећао праведно решавање аграрног питања, укидање кметства и великих земљишних поседа, поделу вишка земље сиромашним земљорадницима с правом одговарајуће надокнаде дугогодишњим власницима.

С обзиром на значај, обим и сложеност аграрно питање је долазило одмах после питања облика државног устројства. За решавање овог питања формирано је Министарство за аграрну реформу са подручним органима: Аграрном дирекцијом у Скопљу и окружним аграрним повереништвима у већим местима. Као посебан правни акт са законском снагом 25. фебруара 1919. донете су Претходне одредбе за спровођење аграрне реформе.⁴ Овим прописом укинута су кметовски (чифчијски) односи у јужним новоослободјеним крајевима, бивши кметови проглашени су слободним власницима дотадашњих кметовских имања, а дотадашњим власницима држава је гарантовала одштету, што је требало регулисати посебним законом. До тада је предвиђено да им се, када затраже, даје привремена рента. Претходне одредбе предвиделе су да „сви већи шумски поседи прелазе у државну својину,“ уз права власника на одштету и земљорадника на сечу дрва за огрев и попашу.

Видовдански устав, донет 1921. године, прописао је у члану 42 да се феудални односи сматрају правно укинутим даном ослобођења од туђинске власти. Експропријацију поседа и раздеобу требало је спровести законом,

---

⁴ Службене новине КСХС, бр. 11/1919.

тако да се кметови и уопште обрађивачи земље утврде и убаштине као слободни сопственици државне земље, не плаћајући за то никакву одштету.

Претходним одредбама из 1919. у јужним крајевима Србије и Црне Горе разрешен је чифчијски однос на око 280.000 хектара земље и 5.893 читлук сахибија. Процењени једногодишњи приход за ту земљу износио је око 110.000.000 динара. До краја 1929. бившим власницима је из буџетских кредита исплаћено 80.641.666,66 динара, што их није задовољило па су краљу Александру стизале честе молбе ранијих власника за исплату ренте. Двор је са Министарством аграрне реформе и Министарством пољопривреде чинио напоре да се пронађу додатна средства за исплату ренте.

Аграрно питање је коначно разрешено (ликвидирано) Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе из 1931.⁵

За расправљање аграрних односа министар пољопривреде је образовао 88 среских аграрних судова и Врховни аграрни суд у Скопљу као другостепени и коначни суд. Чивчијама је додељивано 5 хектара земље уз могућност да им суд остави још 5–15 хектара у зависности од бонитета земљишта. Ако је насељеничка задруга била већа, могло јој се оставити и више земље. Надокнаду бившим власницима који су своје право доказали код надлежних судова, држава је исплаћивана одмах у готовом новцу од државних обезница. За куће и економске зграде није признавана надокнада.

Арендаторски однос разрешен је тако што је бившим арендаторима уступано земљиште, не веће од 5 хектара, а манастирима за њихово издржавање остављано је до 50 хектара земље. Годишња рента бившим власницима одређена је у висини 3% од одобрене вредности по хектару, почев од 1919. до 1931. До тада примљена привремена рента имала се одбити од укупне ренте.

Аграрни судови су својим пресудама оглашавали обрађиваче сопственицима земље и бившим господарима досуђивали надокнаду коју је плаћала држава из суме од 100 милиона динара, додајући ренту од 3% почев од 1919. По извршеној пресуди Врховног аграрног суда у Скопљу бивше чивчије, сада сопственици имања која су обрађивали, могли су да убаштине добијено земљиште. Изузетак су била земљишта која је држава откупила за лица из других односа (наполичари, ћесалије, јареглије, момци и киријаши). Та земљишта су била оптерећена хипотеком за рачун државе као повериоца и она су јој служила као залога до коначне наплате дуга.

Под удар аграрне реформе у Рашкој области дошла су имања црква и манастира и велепоседника. Имања манастира Св. Тројица код Пљеваља била су уписана у земљишне књиге више срезова: Среза пљеваљског у површини 30 хектара, Среза бољанићког у површини 300 хектара, Среза прибојског у површини 480 хектара и Среза нововарошког у површини 100

---

⁵ Исто, бр. 285/1931.

хектара. Укупна површина имања овог манастира износила је 910 хектара, а годишњи приход 230.000 динара. На име привремене ренте за одузета манастирска имања, игуман манастира Серафим Царић потраживао је 500.000 динара. Закључно са 1931. држава је укупно исплатила само 206.066 динара. Због недостатка средстава није се могло више исплатити, чак ни после судског процеса који је код суда у Пљевљима покренуо игуман Царић.

Опуномоћени изасланици велепоседници из Рашке области 3. септембра 1919. упутили су Меморандум председнику Министарског савета и министру за аграрну реформу Краљевства СХС у коме су захтевали:

1. „Да се остави рок од 5 година за слободну продају, односно куповину земаља између сељака и грађана ... а тада ће држава лакше откупити остатак читлука за мањи број чивчија;

2. Да се одмах опозове наредба о спровођењу аграрне реформе;

3. Који поседник буде вољан и кадар у својој режији обрађивати земљу и гајити стоку таквим поседницима треба оставити: у жупама 50, у средње плодним селима по 200 и у брдским крајевима по 400 хектара земље у власништву;

4. Шуме, шумарци, гајеви и засебне утрине да остану дотадашњим власницима. Грађевине нека је слободан власник да расклопи и пренесе или другоме прода, уколико се не договори са земљорадником који добија земљу;

5. Да се при оцени вредности земље, зграда и других вредности утврди тржишна вредност и иста надокнади досадашњим власницима.“⁶

Наведени докуменат показује да су бивши земљопоседници били за делимичну аграрну реформу и против ограничавања државних шума. Цену аграрне реформе, по њиховом предлогу, требало је да носе сељаци беземљаша и држава куповином од бивших власника. Да је поступљено по захтевима изнетим у Меморандуму, од мера аграрне реформе мало шта би било спроведено. Сељаци би и даље били без земље и шума, и даље би обрађивали туђу земљу и давали агама и беговима приносе и плаћали држави порезе са посних имања. Аграрна реформа и ограничавање државних шума била је историјска, економска и социјална неминовност, не само у Краљевству СХС, него и у Европи. Та реформа се морала разрешити радикалним мерама југословенске државе.

У архивским фондовима постоје непотпуни подаци о велепоседницима из Рашке области којима је после Првог светског рата одузета земља према прописима о аграрној реформи. Наводима њихова имена и одговарајуће податке:

---

⁶ Архив Србије, V-3637.

ред. бр.	бивши власник	из места	посед у хектарима	процена укупно	годишњи приход у дин.	досад исплаћ. у дин.
1.	Владо Г. Борисављевић	Н. Вароши	1020	-	300.000	144.000
2.	Драго В. Борисављевић	Н. Вароши	665	1.180.000	180.000	792.000
3.	Страхиња Борисављевић	Н. Варош	-	-	-	30.000
4.	Мораковац Лазар, Анто и Стана	Б. Поље	-	-	167.000	70.000
5.	Дамјан Стевовић	Н. Варош	110	-	400.000	70.750
6.	Добросав Стевовић	Н. Варош	-	-	-	73.000
7.	Даринка Стевовић		560	-	180.000	89.036
8.	Маса поч. Ђорђа и Мирка Стевовића					
9.	Милосављевић Љубо	Н. Варош	500	-	150.000	186.350
10.	Милосављевић Мирко	Н. Варош	110	500.000	50.000	56.000
11.	Кајабеговић Изет	Бијело Поље	3.106	-	30.000	-
12.	Каљевић Михаило	Бијело Поље	80	-	28.000	-
13.	Цукић Георгина	Н. Варош	50	-	25.000	39.000
14.	Анка Цукић	Н. Варош	250	-	70.000	-
15.	Расовац Али бег	Н. Пазар	335	-	160.000	52.000
16.	Бољетинац Мујо	Митровица	350	-	-	3.100
17.	Ејуп Беговић и Омербеговић Асим	Н. Пазар	-	-	500.000	42.380
18.	Трипковић Милан	Н. Варош	69	-	35.000	17.000
19.	Роглић Десимир	-	-	-	-	-
20.	Мехмед паша Бајровић Мухамед бег Бајровић и Рашин бег Бајровић	Пљевља	-	-	200.000	244.600
21.	Ферко М. Селмановић	Пљевља	36	-	-	-
22.	Мехмед Селмановић	Пљевља	310	-	-	-
23.	Дервиш Селмановић	Пљевља	200	-	-	316.000 ⁷

ОГРАНИЧАВАЊЕ ДРЖАВНИХ ШУМА. После 1918. шумарству и шумарској привреди дата је посебна важност. Ограничавање државних шума било је једно од најважнијих питања у новоствореној југословенској држави. Министарство шума и рудника је имало задатак да уједначи законодавство, уреди систем управљања шумама и рудницима као важним државним добрима и среди правно-имовинске односе државних шума. Државне шуме су ограничаване само у Србији, Јужној Србији (новоослобођеним крајевима) и Црној Гори, јер је у осталим деловима, осим у БиХ, ово питање било решено пре уједињења 1918. Најважније је било решити питање ограничавања шума у новоослобођеним крајевима у којима турски Закон о општем земљишном поседу из 1858. године (карце кануннаме) и шумски закон из 1869. нису изменили народна схватања о својини шума – да су шуме власништво онога који их искоришћава. Турске тапије којима је потврђивано право уживања на миријском (државном) земљишту схватане су као право власништва. Припреме за сређивање документације о предратном ограничавању државних шума започете су још 1919: одржана је конференција

⁷ АЈ-74-90.

са познаваоцима ове материје из Министарства шума и рудника и Министарства за аграрну реформу, одржано саветовање са посланицима из новоослобођених крајева; расписом бр. 7348 из 1921. затражено од свих подручних шумских управа да поднесу опис већих комплекса које би требало ограничити као државне шуме; слате информативне комисије на терен у јужне крајеве које су прикупљале податке и подносиле извештаје; измењен, односно донет Закон о ограничавању државних шума.

У извештају Инспектората за шуме у Скопљу из 1919. године предложено је да Министарство шума и рудника оспори право својине на земљишта под шумом приватним лицима у новоослобођеним крајевима и да се тапије издате за време турске управе у овим крајевима пошаљу у Цариград ради утврђивања аутентичности. Међутим, како са Турском још нису били обновљени дипломатски односи предлог се није могао реализовати. Указом регента Александра од 30. јуна 1919,⁸ којим су Устав и сви закони Краљевине Србије проширени на јужне крајеве ослобођене у Балканским ратовима, није признато право својине приватним лицима на шуме у тим крајевима, држећи да према турским законима и Уредби о шумарској струци Србије приватна лица нису имала право својине над шумама.

Циљ наведених активности био је да се на основу шумског закона забрани сеча у властелинским шумама, да се шуме прве категорије ставе под управу државе, односно Министарства шума и рудника, а друге категорије под секвестар, о чему ће се касније одлучивати, да се прикупе статистички подаци о шумским поседима већим од 50 хектара по категоријама власништва (државне, црквене, општинске, шуме имовних општина, властелинске и приватне шуме) и да се ова материја регулише законом.

Закон о ограничењу државних шума донет је 22. фебруара 1922.⁹ По овом закону вршено је ограничавање шума до 1930. када је донет нови Закон о ограничавању државних шума у Србији, Јужној Србији и Црној Гори,¹⁰ на основу кога је овај процес убрзан. Закон је све шуме разврстао на државне, општинске, сеоске, манастирске, црквене, вакуфске, приватне, братственичке шуме (у Црној Гори) и џематске или заселачке шуме. Формирани су судови за ограничавање државних шума које су сачињавали: један дипломирани правник, један шумарски стручњак, првенствено старешина дотичног шумарског округа и један државни агроном. Задатак судова био је да шуме претходно испитају и процене, а затим издвоје, премере и обележе граничну линију којом ће без обзира на приватну својину обухватити сву шуму и шумско земљиште на које држава полаже право својине. Право својине задржавао је сваки појединац који је имао уредну и од надлежног суда потврђену тапију или привремене признанице издате од турске власти уживаоцима миријске земље по праву уживања. Пријава (тужба) на

⁸ *Службене новине КСХС*, бр. 68/1919.

⁹ *Исто*, бр. 68/1919.

¹⁰ *Исто*, бр. 78/1930.

одлуке суда за ограничавање државних шума могла се изјавити редовном првостепеном суду у законском року. Суд је био обавезан да спорне делове засебно премери и отпочне поступак суђења по чл. 371 и 372 Грађанског законика, односно Грађанског судског поступка Краљевине Србије као лично право. Одредбе да се право својине може доказивати државином, а државина помоћу сведока, без обзира на вредност спорног земљишта, условиле су да су у многим комплексима приватним лицима досуђени одговарајући поседи.

На пресуде првостепених судова жалба се могла изјавити Апелационом суду у Скопљу који је судио у другом и последњем степену. После ограничења дотичне државне шуме првостепени аграрни суд је састављао гранични протокол и скицу привременог и ограниченог комплекса са свим парцелама и све списе достављао Министарству шума и рудника. Министарство је, када су судске пресуде постале извршне, означило у граничним протоколима и скицама досуђено земљиште у одговарајућој величини или је вршило брисање парцела, протокола и скица где су подносиоци жалбе одбијени. За убаштињење ограничених државних, приватних и других шума одређен је рок од годину дана.

После стварања Краљевства СХС у јужним новоослобођеним окрузима формиране су окружне шумске управе које су прво биле под Дирекцијом шума у Скопљу а потом под Дирекцијом шума у Сарајеву. Те шумске управе су отпочеле и спровеле ограничавање државних шума.

ПОЉОПРИВРЕДА, посебно сточарство, била је привредна грана од које је живело 9/10 становништва. Чак и у варошима готово свако домаћинство имало је краву и помало земље за обрађивање. Стока и сточни производи продавани су на пијацама, или су их приватни трговци откупљивали и извозили у друга места. Међутим, због лошег квалитета и екстензивног гајења, сточарство је било недовољно продуктивно. Мање приплодне станице са ветеринаром у већим варошима нису могле да значајније утичу на промену врсте тада бројног сточног фонда. У долини Лима било је заступљено воћарство.

За унапређење пољопривреде у појединим местима основане су месне задруге за издавање пољопривредног кредита: Бијело Поље са 92 члана; Будимља (1929) са 86; Виницка (1930) са 45; Градац (1929); Доња Ржаница (1930); Краље (1929) са 72; Недакуси (1928) са 77; Павино Поље са 61; Мурино (1928) са 53; Прибој (1928) са 88; Радијевићи (1930) са 81; Радоиња (1929) са 58; Сјеница (1929); Штаваљ (1930); Штитково (1930) са 77 чланова.

Земљорадничке задруге су основане у следећим местима: Бољанићи (1922) са 130 чланова; Бродарево (1929) са 19; Вапа (1931) са 35; Виницка (1925) са 139; Готовуша (1925) са 26; Забрђе (1924) са 65; Кладница (1926); Матаруге (1930) са 51; Мишићи (1908) са 35; Обарде (1930) са 39; Отиловићи (1930); Сељашница (1929) са 65; Сјеница (1930) и Хоћевина (1931) са 29

чланова. Аграрна заједница као асоцијација задруга и задругара постојала је у Новом Пазару од 1929. године са 394 члана.¹¹

За унапређивање пољопривреде повремено су организовани пољопривредни течајеви у селима, којима су руководили срески пољопривредни референти.

Врста и број стоке у Рашкој области

Општина	коњи	говеда	овце	свиње	козе
Пљевља	1.990	23.678	93.637	842	17.753
Пријепоље	603	9.427	30.132	678	5.538
Нова Варош	634	6.169	16.948	198	4.261
Сјеница	1.862	17.634	31.939	63	4.252
Беране	1.184	13.777	39.784	1.623	4.652
Бијело Поље	1.284	15.746	44.358	1.485	4.624
Прибој	906	11.391	22.697	1.897	13.796
Штавица	413	9.214	19.918	13	2.874
Нови Пазар	825	14.052	19.433	800	9.013 ¹²
Укупно:	9.728	121.088	318.84	7.599	66.763

ТРГОВИНА И ЗАНАТСТВО су били развијени и пре и после Првог светског рата. Од ових занимања живео је знатан део градског становништва. Богатији трговци су радили са сопственим капиталом, док су они који га нису имали довољно узимали робу на кредит од велетрговаца у Београду и Сарајеву. Куповна моћ становништва није била велика, па су трговци давали робу на кредит уз високе камате. Главни производи су били: стока, кожа, вуна, житарице, брашно, со, шећер, кафа, петролеј, дуван, штофови и друго. Трговци су за своје услуге могли да зараде до 10%. Од тог прихода одвајали су за државна и општинска давања. У општинама су постојала месна трговачка удружења, која су помагала своје чланове и радила на увећању капитала. У већим местима били су заступљени готово сви занати. Неки су као занимања потиснути, а неки су се полако гасили. Главни купац занатских производа било је сеоско становништво, док су се грађани окретали индустријским производима.

ПИЛАНЕ (СТРУГАРЕ). Прва планска експлоатација шума вршена је за потребе домаћинства и за приватне пилане. Сеча је обављана помоћу ручних тестера и секира, а трупци су допремани воловском и коњском запрегом, направом званом „рижа“ и сплавовима рекама Таром и Дрином. Недостатак добрих путева и привредна заосталост битно су утицали на искоришћавање шума. Шуме су сачуване од претеране сече захваљујући пре свега њиховој неотворености. Временом је дошло до делимичног отварања појединих шумских комплекса. Почела је и изградња пилана за прераду дрвета. Прва пилана је подигнута 1900. године на реци Југоштици код Пљева-

¹¹ АЈ-68-65; Миливоје Сокић, *Наша индустрија, занатство, трговина и пољопривреда*, књ. 10, Сарајево 1932, 206–207; *Шематизам Зетске бановине из 1931.*

¹² *Шематизам Зетске бановине из 1931.*

ља. Између два светска рата изграђено је више пилана, нарочито у пљеваљском крају. Прве пилане радиле су на водени погон, а касније на парни и моторни погон. Пилане и пиланарство су били претеча индустријског развоја у Рашкој области.

РУДАРЕЊЕ. Рударски закон Краљевине Србије из 1866. и Рударски закон Краљевине Црне Горе из 1911. држали су се слободног рударења. Рудна поља су давана у закуп (под концесију) на 50 година, уз могућност стицања власништва после 15 година коришћења. У пракси то није спроведено због опште неразвијености. Развојем техничких средстава повећана је експлоатација руда на већим површинама, што је довело до сужавања повластица. Међутим, слободно рударење је остало уз елементе концесијског система.

За време Зетске бановине рударска управа се налазила на Цетињу. Угаљ се код Пљеваља вадио из четири рудна поља, код Берана из 15 и код Бијелог Поља из два поља.

ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈА. Према *Шематизму Зетске бановине из 1931.* ни у једном месту Рашке области није било хидро или термо централе за производњу електричне енергије. Постојали су само мањи агрегати у Дому народног здравља у Пљевљима (1928) и у хотелу „Врбас“ у Новом Пазару. Прва електрична централа инсталирана је у Новом Пазару 1931. године. Власник централе била је хидроцентрала „Санцак“. Централа у Пљевљима подигнута је 1936. године. Касније су и друга места приступила електрификацији. Били су то, свакако, најважнији догађаји у новијој историји ових градова и целе Рашке области.

ОКРУЖНИ УРЕД социјалног осигурања у Сарајеву имао је експозитуре у Пљевљима и Фочи и повереништва у Прибоју, Пријепољу, Сјеници, Новој Вароши и Бијелом Пољу. У Зетској бановини укупно је било 3.236 осигураних чланова, међу којима и осигураници из Рашке области.

ЗДРАВСТВО. Мрежу здравствених установа у Рашкој области сачињавали су: Државна болница на Цетињу; бановинске болнице у Дубровнику, Бијелом Пољу, Новом Пазару, Пријепољу, Пљевљима и Сјеници; Хигијенски завод на Цетињу; домови народног здравља у Пљевљима (1928) и Новом Пазару (1927); здравствене станице у Пљевљима, Сјеници и Тутину; удружене здравствене станице за више општина – Нова Варош, Сјеница, Гуђево, Лопиже, Пљевља, Бољанићи, Илино Брдо, Тутин, Пријепоље, Бродарево, Шаховићи, Ивање, Беране, Рожај и Будимља и Државно опоравилиште на Метаљци код Пљеваља. Као климатско и туристичко место у Рашкој области означена је само Јабука код Пљеваља. Помињу се две бање: Новопазарска са 10 извора, од којих је само један коришћен и Прибојска са једним извором топле воде.

Здравствено-хигијенске прилике у западном делу Рашке области знатно су побољшане тридесетих година XX века подизањем хигијенских бунара и чесама из фонда краља Александра (Ограђеница, Мељак, Биједићи, Хо-

ћевина, Бобово, Адровићи, Бољанићи и Илино Брдо у пљеваљској општини; Бабине, Слатина, Песел и Душманићи у пријеполској општини; у Крњачи, Миљешу и Бањи код Прибоја, те Павином Пољу код Бијелог Поља).

ОСНОВНО И СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ. За време Краљевине Југославије/СХС отворено је више школа у сваком срезу и подигнуте су школске зграде. Међутим, просветне прилике и даље су биле неповољне. Школске зграде, грађене претежно од слабог материјала, биле су неадекватне за школске намене и тесне да приме све ученике. Већина четвороразредних основних школа имала је само једно одељење и једног учитеља, а знатан број деце, посебно женске, није похађао школу због сиромаштва, немања места у школи или удаљености школе. Само четвртина свршених основаца настављала је школовање. Школе су добијале име знамените личности из националне историје: Свети Сава, Старина Новак, Карађорђе, Доситеј Обрадовић, Његош, Вук Караџић, Ђура Јакшић, Краљица Марија, Престолонаследник Петар Други, Краљевић Томислав, Краљевић Андреј и др. Школски надзорници су оцењивали школе следећим оценама: добра, средња и лоша. Све школе су биле државне институције. Школске зграде су се налазиле у власништву државе, општина или приватних лица. Већина школских зграда је подигнута за друге намене, али су у недостатку других могућности у њима радиле школе. Због оскудног школског простора и учитеља, број ученика у одељењима био је изузетно висок (често 40–50 ученика), што је отежавало рад. Ниједна школа није имала довољно наставних средстава, а поједине су биле без икаквих учила. Недостатак наставних средстава надокнађивана је живом речју учитеља и помоћним средствима које су израђивали ђаци и наставници.

И поред наглог развоја основног школства за време Краљевине Југославије опште културно-просветне прилике, посебно у селима, биле су веома тешке. Неписмених је било више од 50%. Велики број лица није имао основну школу, или су се једва знали потписати, а евидентирани су као писмени. Због тога се прави број неписмених кретао и до 2/3 становништва старијег од 10 година. Просветне прилике у варошима биле су знатно повољније него у сеоским срединама.

Учитељи су школовани у учитељским школама широм земље, највише у Беранама. Услови рада и живота учитеља у сеоским срединама били су врло неповољни, посебно у удаљеним селима која су била без путева и других животних погодности. Због тога је приликом запошљавања у градским основним школама предност давана учитељима који су дуже радили у сеоским школама.

Школе у Краљевини СХС током 1918–1929. радиле су на основу Закона о народним школама Краљевине Србије од 19. априла 1904. Задатак народних школа био је „да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот а нарочито да шире просвету и српску писменост у народу.“ Похађање основних школа било је обавезно, а настава бесплатна.

Све основне школе су биле државне. Министар просвете је на предлог школског надзорника доносио решење о отварање нових основних школа у местима у којима је било најмање 30 деце дорасле за школу. Школу је подизала и снабдевала потрештинама школска општина (варош, варошица, село или више села). У први разред уписивана су деца кад узму седму годину, а сеоска када узму осму годину живота.

Закон о народним школама детаљно је регулисао следећа питања: школске потребе, дворишта, игралишта, баште, подизање и одржавање зграда, набавку намештаја, огрева, руковање школском касом и фондовима, положај и статус учитеља, рад и овлашћења управе и надзор у школи, рад и дужност школских органа, наставни план и програм. Поједина питања детаљније су уређивана правилима и расписима Министарства просвете са законском снагом: наставни план и програм, грађење школских зграда и обезбеђење школског намештаја, отварање школа, планови за изградњу школских зграда, издржавање школа, учитељски распоред, рад књижица и читаоница, штампање уџбеника, организација народног просвећивања, описмењавање одраслих, обавеза држања слике краља у школама, начин и метод вођења школске статистике, опис школе и њеног рада, одлажење у цркву, школски одмор, учитељски додаци у забаченим местима у јужним крајевима, бирање и предлагање ученика за стипендисте Друштва „Привредник“, регулисање школовања муслиманске деце и друго. Један део наведених прописа потицао је из Краљевине Србије, а већина је донета 1919. и 1920. године. Њима су на нов начин уређена поједина питања просвете у новоствореној држави и у новим друштвено-економским условима.

Први распис за рад обновљених школа који је донео министар просвете био је Распис о скраћеном школовању ученика народних школа од 12. јануара 1919. Сврха расписа била је да се деци олакша учење и да надокнаде оно што су изгубила у току рата и због његових последица. Стари и нови ученици, у зависности од године рођења и раније завршених разреда, подељени су у 6 група и слушали су наставу по скраћеном поступку. У складу са тим израђен је наставни план за скраћено школовање за сва четири течаја (разреда). Предавало се осам предмета: Хришћанска наука, Српски језик, Рачун са геометријом, Српска историја, Земљопис, Познавање природе, Певање и Гимнастика. Сваки течај имао је недељно 18 часова.

Редовни ученици слушали су наставу по редовном плану и програму у оквиру којих је предавано девет предмета: Наука хришћанска, Српски језик са читањем, Земљопис са српском историјом, Рачуница са геометријским облицима, Познавање природе са пољопривредним поукама у мушким и поукама за домаћице у женским школама, Цртање и лепо писање, Ручни рад, Певање, Гимнастика и Дечије игре.

Закон о народним школама у Краљевини Југославији од 5. децембра 1929. уредио је да су „народне школе државне установе чији је задатак да наставом и васпитавањем у духу државног и народног јединства и верске

трпељивости спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државе, народне и државне заједнице; да шире просвету у народу; непосредно и посредно сарађују са културним установама за народно просвећивање.“ Настава је била општа (све школе у држави су радиле по истим прописима).

Наставних предмета је било чак 14: Наука о вери са моралним поукама, Народни српскохрватски језик, Народна повест (историја) са најзнаменитијим догађајима из опште повести, Земљопис наше државе са основним познавањем других земаља, Рачун са основама геометрије и геометријског цртања, Познавање природе, Практична привредна знања, Учења према потребама краја, Хигијена, Домаћинство, Ручни рад са практичном применом народних мотива, Цртање, Певање, Телесне вежбе по соколском систему.

Закон је у складу са тадашњим приликама уредио питања из рада школа: верска настава је била обавезна за све признате вероисповести, васпитање мушке и женске деце је било заједничко, постојала је могућност приватног полагања испита, телесне казне су биле забрањене, ученици нису могли бити чланови удружења на верској основи или удружења која сметају верској сношљивости или су против државног и народног јединства, ученици су могли учествовати само у школским свечаностима и свечаностима јавног државног карактера, школска зграда се није могла подићи док лекар и хигијеничар или општи лекар не прегледају одређено место; органи школе су били Месни школски одбор и директор; надзорни органи су били срески школски надзорник и бански школски надзорник.

Уведена је и обавеза народног просвећивања на аналфабетским вечерњим течајевима за неписмена лица до 25 година живота, а по жељи и преко 25 година, према привременом наставном плану и програму са 14 часова недељно (народни језик 6, рачун 3, земљопис са историјом 3 и хигијена 2 часа недељно).

Према *Алманаху Зетске бановине из 1931. године* број основних школа по срезовима био је следећи: Берански 35, Бјелопољски 27, Сјенички 14, Милешевски 15, Нововарошки 9, Штавички 8 и Пљеваљски 27 школа.

Мрежу средњих школа сачињавале су: грађевинска школа у Сјеници; гимназије у Беранама (са учитељском школом), Бијелом Пољу, Новој Вароши и Новом Пазару – све четвороразредне и у Пљевљима Државна потпуна реална гимназија са осам разреда; ћилимарске школе у Сјеници, Новом Пазару и Пљевљима; Плетарска школа у Беранама; женске занатлијске школе у Пљевљима, Пријепољу, Новој Вароши и Беранама; ћилимарске и платнарске школе у Пљевљима и Сјеници; Гајретова женска школа за израду ћилима у Новом Пазару; занатлијска трговачка школа у Пљевљима, Пријепољу, Бијелом Пољу, Беранама и Новом Пазару.

ДРУШТВА, УДРУЖЕЊА, КЛУБОВИ, КЊИЖАРЕ И ЧИТАОНИЦЕ. Културно-просветна делатност црква и манастира у Рашкој области има дугу и значајну традицију. Новија активност на овом плану датира с краја XIX века. У Пљевљима, као најзначајнијем месту тога времена, око мана-

стира Св. Тројице формиране су прве културно-просветне и националне установе од ширег значаја: Српско певачко друштво „Братство“ (1889), Фонд за сиромашне ђаке (1896), Омладински лист за хумор и сатиру *Тупар*, који су уређивали и издавали пљеваљски ђаци и студенти у Београду (1893–1895), Учитељски фонд (1898), Српска гимназија у Пљевљима (1901), Девочачко-радничка школа у Пљевљима (1903), Фонд манастира Св. Тројице (1906), Ђачка и наставничка књижница (1911), Коло трезвене младежи „Брезник“ (1911), Српски одбор црвеног крста (1912). Библиотека манастира Св. Тројица дуго времена је снабдевала књигама цркве, манастире и црквено-школске општине у широј околини.

У другим местима постојала је такође значајна културно-просветна активност: у Пријепољу Певачко друштво „Свети Сава“ (1893), у Новој Вароши Певачко друштво „Зора“ (1907), у Сјеници је са певачким друштвом основана и читаоница (1910) итд. Сва друштва и читаонице добијали су *Цариградски гласник*, *Босанску вилу*, листове и часописе из Србије и Црне Горе. Народне забаве и посела имали су дугу традицију и на изванредан начин били су зачеци позоришта.

Између два светска рата основана су многа национално-политичка, витешка, стратешка, хуманитарна, добротворна друштва и удружења, клубови, књижаре и читаонице, не само у варошима већ и у појединим селима. Њихови чланови су били припадници различитих професија, интересовања, стручне спреме, занимања и узраста. Рад се састојао од обучавања и васпитавања чланова, развијања љубави и милосрђа код чланова и у народу, организовања рада и производње, развијања делатности, неговања патриотских осећања, спортског и такмичарског духа, помагања сиромашних, пружања помоћи болесним и немоћним лицима, организовања културно-просветног рада и просвећивања маса, моралног и физичког васпитања и спремања за одбрану земље. Друштва, удружења и клубови деловали су самостално или су имали покровитеље. Број чланова био је различит, од двадесетак у сеоским стрељачким дружинама, преко неколико десетина и стотина у културно-просветним друштвима до неколико хиљада у одборима Југословенске националне страже. Наводимо податке за друштва и удружења из 1931. године: Соколско друштво: Беране основано 1931, са 430 чланова; Бијело Поље (1925); Нова Варош (1924) са 137; Нови Пазар (1929) са 100; Пљевља (1924) са 186; Прибој са 63; Пријепоље (1930) са 380 чланова и соколске чете у појединим селима са по двадесетак чланова; месни одбори Црвеног крста: Беране (1926) са 93 члана; Бољанићи са 103; Забрђе (1929) са 33; Нова Варош (1926) са 46; Нови Пазар (1896) са 102; Пљевља (1912) са 70; Селашица (1929) са 40; Сјеница (1920) и Хоћевина (1928) са 200 чланова; месни одбори Народне страже: Бијело Поље (1926) са 120 чланова; Пљевља (1927) са 64; Прибој са 54; месни одбори Јадранске страже: Беране (1928) са 65 чланова; Пљевља (1930) са 486 и Пријепоље (1930) са 27 чланова.¹³

---

¹³ *Шематизам Зетске бановине из 1931.*

Занимљиви су подаци за друштва, удружења и клубове у Пљевљима из 1935. године: Српско певачко друштво „Братство“ са 246 чланова; Месни одбор „Гајрет“ 105; Одбор кола српских сестара 100; Друштво трезвености 143; Соколско друштво 366; Удружење резервних официра и ратника 70; Народна одбрана 156; Јадранска стража 80; Југословенска национална стража; Фудбалски клуб „Санџак“, касније „Брезник“, са 54 и Ватрогасна чета са 73 члана.¹⁴ Нарочито је важан рад Удружења студената Пљевљака које је основано 19. децембра 1931. Ово удружење било је једино студентско удружење из Рашке области за време Краљевине Југославије.

ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ. У међуратном периоду у Пријепољу је 1932–1934. године излазио месечни лист за културу и економско подизање под називом *Санџак*, чији је уредник био Мирко Јевђевић. Лист је 1935. године променио назив у *Рашка*, али је после неколико бројева престао да излази. Следеће (1936) и током 1937. поново је покренут под називом *Нови Санџак* са назнаком „Лист за политичка културна и економска питања“. Уредник је био Миливоје Жугић. Сарадници листа су били знани и мање знани интелектуалци тадашњег времена: дипломата, министар и национални радник у Старој Србији Јован Јовановић Пижон, национални радник-учитељ Сретен Вукосављевић, директори и професори гимназије у Пљевљима, учитељи и управитељи основних школа, судије, народни посланици, инжењери, свештеници и друга лица.

У школској 1931. и 1932. у Пљевљима је излазио популарни омладинско-ђачки лист *Наша искра*. Власник и одговорни уредник био је професор гимназије Ђорђе Киселиновић. У Уређивачком одбору били су пљеваљски гимназијалци: Јован Драгутиновић, Павић Радовић и Рецо Бучан. Часопис је имао бројне сараднике, од којих ће неки касније постати позната имена културног, јавног и политичког живота у Југославији. Концепција часописа била је подизање нивоа културе у Пљевљима, Рашкој области и северној Црној Гори. Био је то младалачки, полетан и критички часопис који је објављивао прилоге о недостацима наставних предмета, слабостима у раду наставника, занимљиве ребусе, загонетке, преписку са сарадницима и друго.⁴⁶

¹⁴ Архив Војноисторијског института, П 12, к. 514, ф. 1, лист 7.

⁴⁶ Добрило Аранитовић, *Наша искра*“, први часопис који је излазио у Пљевљима, Пљеваљске новине, 20. децембар 1991.